



**Абдусалом УМАРОВ,**  
социология фанлари доктори, профессор

## КИТОБАТ САНЪАТИМИЗНИНГ ТЕРАН ТАҲЛИЛИ

**Иброҳим Йўлдошев.**

**Ўзбек китобат санъати ва терминологияси.** Монография. / И.Йўлдошев. Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги, Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти. – Т.: “TURON-IQBOL”, 2018. – 288 б.

Инсониятнинг энг буюк кашфиёти ёзув, китоб экани ҳақидаги фикрни кўп бор эшитганмиз ва китоб тақдири инсоният тақдири билан чамбарчаслигини ўйлаб, бунга иқроор бўламиз. Дарҳақиқат, китоб – инсониятнинг ёзма хотираси, неча-неча авлод-аждодлар ақл дурдоналари-ю юрак жавоҳирларининг хази-насидир. Айни вақтда китоб тарихи тамаддунга эришган халқ ва миллатларнинг маданий ривожланиш тарихи ҳамдир.

Профессор Иброҳим Йўлдошевнинг “Ўзбек китобат санъати ва терминологияси” номли монографияси билан танишар экансиз, хаёлингиздан шундай фикрлар кечса ажаб эмас.

Гарчи монография моҳиятан филологик тадқиқот бўлса-да, унда халқимизнинг кўп асрлик маданий ўтмишига дахлдор фактлар, воқеалар, тарихлар бисёр.

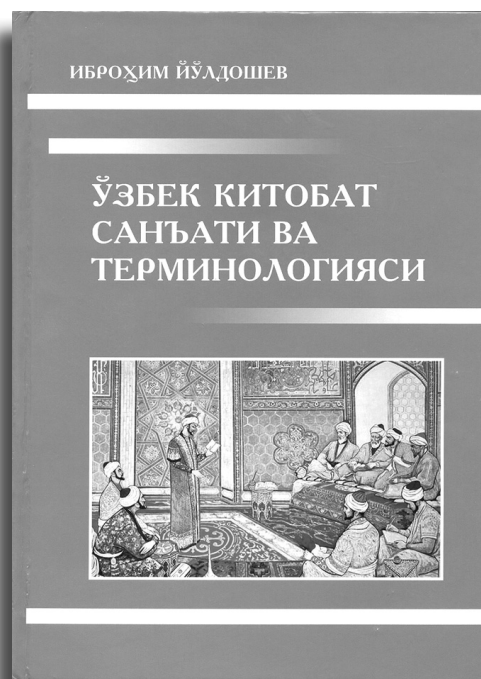
Мазкур монография ўзбек тилшунослигининг деярли ўрганилмаган соҳаси – китобатчилик терминологиясини тадқиқ қилиш, унинг шаклланиш даврига оид, айрим терминлар этимологиясига оид мунозарали ҳолатларга ойдинлик киритиш, бойиш манбаларини аниқлаш ҳамда уни тартибга солиш масалаларига бағишланган.

Аввало, монографиядан марказий ўрин эгаллаган “китобат” ва “китобат санъати” терминлари

ҳақида. Маълумки, ҳозирда “китобат” сўзи кундалик муомалада ишлатилмайди. Лекин, муаллифнинг ёзишича, “ўтмишда китоб яратиш иши мавжуд бўлган экан, уни ҳамда у билан боғлиқ жараёнларни ўзида мужассамлантирувчи сўз ҳам бўлган. Бу китобат сўзидир” (15-бет). Шунингдек, Амир Темур ва те-мурийлар ҳукмронлиги даври-да китобатчилик нафис санъат-нинг юксак даражаси сифатида танилгани умумлашма маънода китобат санъати ҳақида фикр юритишга асос бўлган.

Ушбу тадқиқот муаллифнинг чуқур назарий тайёргарлигидан ташқари унинг чинакамига улкан ҳажмдаги тарихий-филологик материални ўрганиб чиқиши, таҳлил қилиши ҳисобига юзага келган. Буни муаллифнинг ўзи яхши қайд қилган: “Монографияни яратишда, биринчи навбатда, Алишер

Навоий асарларига суяниб иш кўрдик. Қолаверса, ўзбек китобатчилик терминологиясининг илқ шаклланиш куртакларини қадимги туркий ёзма обидалар (Ўрхун-Енисей битиклари), XI–XVI асрларда яратилган Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойик», Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», Хўжандийнинг «Латофатнома», Юсуф Амирийнинг «Даҳнома», Сайид Аҳмаднинг «Таашшукнома», Сайид Қоси-



мийнинг «Ҳақиқатнома», Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома»си каби тарихий асарлардан изладик. Айрим терминларнинг қиёсий таҳлилини олиб боришда Туркия ҳамда Россия каби хорижий давлатларда чоп этилган манбалардан ҳам фойдаландик. Синхрон аспектда, яъни ўзбек китоби ва унинг терминологиясининг бугунги аҳволи, тараққиёт омиллари, тартибга солиш муаммоларини ҳал этишда ўзбек тилшунослиги, терминологияси масалаларига, қолаверса, китобатчилик, кутубхоначилик, хусусан, нашриётчилик-матбаачиликка оид аслий ва таржима асарлар ҳамда терминологик луғатлар асосий манбалар бўлиб хизмат қилди” (11–12-бетлар).

Китобнинг катта қисмини ўзбек тилида китобатчилик терминларининг шаклланиши билан боғлиқ кузатув ва таҳлиллар ташкил этади. Маълумки, ҳаётда нимаики янгилик вужудга келса, у тилда ўз ифодасини топади. Агар янги асбоб ўйлаб топилса – унга янги от қўядилар, янги соҳа пайдо бўлса – ўзига муносиб ном олади. Халқимизнинг ёзув, китобатчилик билан боғлиқ тарихи минг йилларга бориб тақалар экан, бу соҳага алоқадор терминлар ҳам шу қадар кўхна эканлиги табиийдир.

Монографиянинг “Туркий тошбитиклар ва улардаги китобатчиликка оид терминлар ҳақида”, “Битик” терминининг этимологияси” фаслларида қадимги туркий ёзма обидалар – тошбитикларда китобатчиликка оид атамаларнинг дастлабки кўринишлари ҳамда “битик” терминининг келиб чиқиши, замонлар ўтиши билан маъноларининг ўзгаришларга учраши, фаоллашиши ёки сусайиши масалалари катта ҳажмдаги манбалар асосида таҳлил қилинган. Бу ерда муаллифнинг “битик” термини этимологияси хусусида синчковлик билан олиб борган тадқиқотини ва мазкур термин, ҳозиргача янги талқин қилиб келинганидек, хитойча эмас, асл туркий асосга эгаллигини кўплаб далиллар билан исботлаб берганини алоҳида қайд қилиш керак.

Тарихдан маълумки, Ўрта Осиё худудларига Ислом дини билан бирга араб тили ва ёзувининг кириб келиши маҳаллий халқлар маданияти ва тилига жиддий таъсир ўтказган: эскидан қўлланилиб келинган баъзи туркий сўзлар ўрнида аста-секин арабча сўзлардан фойдаланила бошланган. Жумладан, *битик* ва *китоб* сўзлари хусусида ҳам шуни айтиш мумкин: дастлабки вақтларда «*бир муқовага жузлаб тўпланган қўлёзма асар*» маъносини ифодалашда *битик* ва *китоб* сўзлари

муомалада бўлиб келган бўлса, кейинчалик, таҳминан X–XI асрлардан эътиборан айна шу тушунчани ифодалашда *китоб* асосий термин сифатида мустаҳкам ўрин эгаллай бошлади (34-бет).

Шундай бўлса-да, кейинги юзйилликларда тилимизда *китоб*, *асар* маъноларини ифодалаш учун тагин *дафтар* (40–41-бетлар), *нома* (41–41-бетлар), *рисола* (48-бет), *мусаннаф* (مصنف), *сафина* (سفینه) – кичик тўплам, *жўнг* (جونگ) – катта тўплам, танланган асарлар (56-бет), *қуллийёт* (56-бет) каби атамалардан ҳам фойдаланилган. Шунингдек, қадимда *китобат* сўзининг ишлатилиш доираси анча кенг бўлиб, у турли маъноларни ифодалаб келган. Хусусан, XV–XVI асрларга оид қўлёзма манбаларда *китобат* термини:

а) кўчириб ёзиш, асар ёзиш, китоб ҳолига келтириш; б) нома, мактуб; в) ёзувлар, ёзишмалар; г) ёзув, хат маъноларида қўлланилганини манбалардан олинган аниқ мисоллар билан исботланган (37 – 38 бетлар).

Монографиянинг “Китобатчиликда қўлланилган ёзув ашёлари ва уларга оид терминлар” фасли китоб, ёзув тарихи билан қизиқувчи ҳар қандай инсонни бефарқ қолдирмайди. Инсоният тарихида ёзув амалга ошириладиган материал хилма-хил бўлиб, қадимда тош, папирус, тери, пергамент, газлама-мато, суюк, сопол, дарахт пўстлоғи, тахта каби ашёларга ёзув битилган. Китобда бу ашёларнинг қайси бири қандай мамлакатда қўлланила бошлагани, у билан боғлиқ терминнинг этимологияси, тарқалиш жуғрофияси, функционал хусусиятлари, ёзиш, ўқиш ва сақлаш учун қулай-ноқулайлиги муфассал баён этилган.

Китобдаги Самарқанд қоғозига бағишланган саҳифалар тарихимиздан ва ижодкор халқимиздан ғурурланиш ҳиссини уйғотади. “VIII асрнинг иккинчи яримларида Самарқандда ишлаб чиқарилган ва *Самарқанд қоғози* ёки *Шарқона қоғоз*, деб номланувчи қоғоз турининг довуғи ўзининг сифати ва нафислиги билан қисқа вақт ичида дунёга таралган” (63-бет).

Қоғоз Хитойда кашф қилингани маълум, лекин Самарқанд қоғозининг устунликлари унинг Буюк ипак йўли орқали Европа, умуман, жаҳон бозорига чиқишига ва дунё тамаддунида янги даврни бошлаб беришига сабаб бўлди.

Хитойликлар асосан мўйқаламда ёзганликлари учун тайёрланган қоғози ҳам шунга мўлжалланиб, унинг бир тарафи силлиқланган. Самарқанд қоғозининг икки томони ҳам силлиқлангани ва

олди-орқасига ёзиш мумкинлиги учун у афзал саналган ва харидоргир бўлган.

Ўз даврида “хаттотлар султони” номини олган Султон Али Машҳадийнинг тубандаги сўзлари бунинг исботидир: «Ҳар қанча синасанг ҳам Хитой қоғозидан яхшиси йўқ. Аммо Самарқанд қоғози бебаҳодир. Агар сен ақлли одам бўлсанг, ундан воз кечма, ундаги ёзув равон ва гўзал бўлади» (67-бет).

Самарқанд қоғозининг хусусиятлари ҳақида гап кетганда бугун бутун дунё қоғоз пулларида ва қимматли қоғозларида сохталаштиришга қарши қўлланиладиган “сув белгиси” XVI асрда самарқандлик қоғозгар уста Мир Иброҳим томонидан кашф қилинганини ҳам айтиш лозим. “Мир Иброҳим томонидан қоғоз тайёрлашнинг янги бир усули ишлаб чиқилди. Унга кўра тайёрланган қоғознинг ичида бир тангалик доира шаклидаги оппоқ «сув белгиси» бўлган. Ҳар қандай шароитда ҳам қоғозни мана шу белгисига биноан бошқа қоғоз турларидан осонгина ажратиб олиш мумкин бўлган. Бу қоғоз тури мазкур кашфиётчининг ўз номи билан *Мир Иброҳим қоғози* деб аталган. Бу қоғоз тури XVI– XVII асрларда жуда машҳур бўлган” (71-бет).

Мазкур фаслнинг қалам билан боғлиқ саҳифалари ҳам мароқ билан ўқилади. Бу ёзув қуролининг турли халқларда қўлланилган кўринишлари, уларнинг қамишданми, бамбукданми, ёғочданми, парранда патиданми, темирданми тайёрланиш усуллари, ёзиш имкониятлари батафсил ёритилган.

Бизнинг тилимизга, адабиётимизга, қўйингки, маданий турмуш тарзимизга нақадар сингишиб, уйғунлашиб кетган қалам асли юнонча **каламос** (қамиш) сўзидан келиб чиққанини, у аввал арабларга, улардан бизга ўтиб келганини ҳамма ҳам билавермайди. Монографияда қалам термини баҳонасида минг йилларга айланиб “саёҳат” қиласиз, турли халқлар, турли ёзувлар, турли-туман анъаналарга дуч келасиз, ошно бўласиз, завқингиз ошади, тасаввурингиз кенгайди.

Китобда қалам тимсолининг мумтоз адабиётимиздаги ўрнига, айниқса қалам билан боғлиқ мажозларнинг Алишер Навоий ижодида намоён бўлиш ҳолатларига, бундаги буюк шоир маҳоратига бағишланган саҳифаларда муаллиф нафақат тилшунос, балки адабиётшунос сифатида ҳам залворли фикрларни баён этади.

Ёзув маданиятимиз тарихига оид бир ғалати-машҳур талқинга ойдинлик киритилгани мо-

нографиянинг қимматини янада оширган. Яъни сўнги вақтларда мумтоз адабиёт, шеърят рамзи сифатида оқ қоғоз устидаги патқалам тасвири урф бўлган эди. Бу эса тарих ҳақиқатига зид экани китобда аниқ далиллар билан исботланган: бизнинг азалий ёзув қуролимиз патқалам эмас, қамиш қаламдир.

Китобатчилик тарихи узун бўлгани сингари бу соҳа билан шуғулланувчиларнинг номлари, аталлишлари ҳам мўлдир. Хусусан, муаллиф Алишер Навоий ижодида биргина *котиб* терминининг *хаттот, битикчи, қаламзан, рақамзан, хушнавис, роқим, ҳуруф роқими, муҳаррир, муниший, нависанда, аҳли қалам, қалам аҳли, ёзувчи, варақнигор, варақнавард, қаламкаш, мусанниф, битгучи, бахши, дабир, мусҳафнавис, тасниф аҳли // таълиф хайли* сингари йигирмадан ортиқ синонимлари қўлланилганини шоирнинг уммондай кенг адабий бисотидан териб кўрсатган (125–128-бетлар).

Китобатчилик терминологиясининг бойиш манбалари тадқиқ қилинган кейинги боб ҳам ўрганиш объектининг кўлами билан ажралиб туради. Унда ўзбек тилининг китобатчилик терминлари ички имкониятлар ва ташқи манбалар ҳисобига бойиб боргани, шу билан бирга, замонлар ўтиши, фан-техниканинг ривожланиши натижасида айрим атамаларнинг тарих саҳнасида тушиб, “эскирган” тамғасини олиш жараёнлари ўз аксини топган.

Муаллифнинг “терминология миллатнинг ўтмиши ва бугунини кўрсатувчи омиллардан биридир”, деган сўзлари кишини фалсафий мушоҳадаларга ундайди. Дарҳақиқат, миллатнинг муайян соҳадаги ўз кашфиёти унинг ўз тилида янги термин яралишига сабаб бўлади, бошқа халқлар билан ўзаро алоқалари натижасида улардан олинган янги ашё ва унсурларнинг номи ўзлашади. Агар миллат сиёсий қарам бўлиб, ижтимоий-маданий босим остида қолса, ҳукмрон тартиб-қоидалар, турмуш тарзи, нарса ва предметларнинг номлари мазлумлар тилига сингади (тўғрироғи – сингдирилади). Миллатнинг тарихи унинг тилида, терминологиясида шу тариха зухур бўлади.

Монографиянинг охири бобида китобатчилик терминологиясини тартибга солиш, уйғунлаштириш, стандартлаштириш масалалари ҳақида баҳс юритилса-да, унда ҳазрати истиклол туфайли тилимизнинг эмин-эркин, хур ривожланиши учун яратилган буюк имкониятлардан ифтихор ҳисси барқ уриб турибди.